ISSN 1305-5992

Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 4 Bahar 2006

IRK BİTİG METNİNİN POETİK YAPISI

Fuzuli ***BAYAT***

Özet

Şehir kültürünün ilk sözlü abidesi olan Irk Bitig, IX. yy. da Göktürk alfabesi ile yazıya alınmış ve iyi-kötü zıtlığı üzerine kurulmuş fal kitabıdır. Asonans kafiye üzerine kurulan Irk Bitig, yaşamdaki olayları ve hadiselerdeki reelliği yansıtması ve fal açma özelliği bakımından önemli bir eserdir. Eserde leksik tekrarlar önemli bir yer tutar. Eski Türk şiirinin özelliklerinden biri olan aliterasyonlara Irk Bitig'de sıkça rastlarız. Böylece seslerin birbirini izlemesi, kulakta akıcılığın temin edilmesi prensip olarak düşünülmüş olabilir. Uygur edebiyatı ve eski Türk şiiri Irk Bitig'in şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kısacası bu metnin işlevselliği sözlü kültür koduna uygun bir biçimde ortaya çıkmış,'kehanet paradigması Türk dini-mitolojik olguları bağlamında sunulmuştur. Irk Bitig'de bedii tamlamalar dikkat çekmektedir. Bu tamlamaların yanında uslûbî paralelizmler esere yüksek bir edebî estetik kazandırmıştır. Eserin önemli yönlerinden biri de konuşma dilinde yazılmış olmasıdır. Sözlü kültür geleneği için karakteristik olan nesir-şiir birleşmesinin var olduğu Irk Bitig'teki dörtlükler, Anadolu'da "mani", Azerbaycan'da "bayatı" şeklinde gelişerek yeni kafiye

parallelisms which has added superior aesthetics to the work of art. Like the ancient work of arts the language of Irk Bitig is a combination of poem andprose. The quatrain of Irk Bitig which is name "mani" in Anatolia and "bayatı" in Azerbaijan has created a new rhym system. As a result of this change, an opportunity has appeared to follow historical progress of Turkish poetry. The poetic style appeared in Irk Bitig is important in that it shows us the progress of Turkish language towards syllabic meter.

Key words: Irk Bitig, religion, old Turkish poem

Poetik yapısına göre Irk Bitig, Orhun-Yenisey yazıtlarından, özellikle de Kültiğin abidelerinden farklılık oluşturmaz. Irk Bitig'in dili eski Türk edebiyatında olduğu gibi paralelizmlerle kafiyeli nesirlerle, asonans şiirlerle süslenmiştir. Bütün bu poetik elementler eserin okunuşunu kolaylaştırmış, bedii-estetik gücünü çok etkilemiştir. Orhun-Yenisey abidelerinin şiirselliği, ilk Türk şiirinin oluşması yolları Kültiğin, Tonyukuk, Bilge Kağan yazıtlarında dörtlü şiir parçaları hakkında İ.V.Stebleva etraflıca bilgi vermiştir. (Stebleva, 1965; Stebleva, 1971) İ.V. Stebleva genellikle eski Türk abidelerinin dilini şiir olarak kabul edip araştırmalarını bu istikamette yapmıştır. Hatta araştırmacı hece ölçüsüne uygun gelen şiir parçalarının da olduğunu gerçekten ispat edebilmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki eski Türklerin edebi, hukuki, tıbbi, dini yazılarının dili şiirsel unsurlarla, bedii tasvir vasıtaları ile, akıcı kafiyeli nesirle zengindir. Bu şiirsel üslup Irk Bitig metinlerinde daha güçlüdür. Bu meseleye vaktiyle W.Thomsen de değinmiştir. Onun fikrine göre paralellik oluşturan cümlelerde aynı sayıda hece mevcuttur. Ancak W.Thomsen bunları tesadüf olarak kabul eder ve Stebleva'dan farklı olarak Irk Bitig'in nesirle yazıldığını iddia eder. (Thomsen, 1912)

Irk Bitig'in dilinin akıcılığı, ve konuşma üslûbuna yakın olması, mazmununda daha çok reel tasvirler bulunmasına yol açmıştır. Bu eserde tasvir edilen eşyalar güncel olmasıyla da dikkat çekmektedir. Irk Bitig'de hayvan unsurlarının geniş yer alması ve nihayet fala bakmanın sade bir mantığa dayanması yukarıda değinilen fikirlerden hiç birinin hakikate yakın olmadığını söylemeye olanak verir. Hadiselerin tasvirindeki reellik bize Orhun-Yenisey abidelerinden aşinadır. Mesela, Irk Bitig'de şöyle denilir:

Kanlık süsi abka önmiş
Sagır içre elik kiyik kirmiş

Kan eliğin tutmuş,
Kara kamıg süsi öğirer,tir.
Ança bilinler
Eğdü ol. (Orkun 1994: 282)
Tercümesi:
Hanlık ordusu ava çıkmış
Çayır içine keçi, geyik girmiş,
Han keçiyi tutmuş,
Bütün ordu ehli rahatlar-der
Bunu bilin
Bu iyidir.

(hanlık ordusu ava çıkmış. Çayırın(?) içine yabani geyik girmiş., han elile tutmuş, halk bütün ordu sevinir. Bunu biliniz.)

Tasvir edilen bu tip gerçek av sahnelerine hem Türk destanlarında hem de eski edebiyatta rast geliriz. Bu ve buna benzer sosyal ve mitolojik konuların eserde bolluğu Irk Bitig kitabının Türk düşüncesinin mahsulü olduğunu söylemeğe esas verir. (Bkz. Bayat, 2004, 109-125) Bazı [illegible]

Bu cümle hem ruhu hem de söyleyiş tarzı ve de şiirselliği ile Kültigin abidesindeki cümeleyi hatırlatır:

Üze kök tengri asra yagız yer kılındukda
Ekin ara kişi oglı kılınmış. (Orkun, 1994: 28)

Tercümesi :
Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıkta
İkisinin arasında insan oğlu yaratılmış.

Irk Bitig eserinden verdiğimiz bu örneklerden anlaşılacağı gibi eski Türk edebiyatı bir bütün oluşturmaktadır. Orhun-Yenisey abideleri, özellikle de Kültiğin abidesinde karşılaştığımız deyimler, ifadeler, hadiselerin verilmesinde epik tahkiye, ayrıca kafiyeli nesir eski Türk edebiyatının folklordan çok şey aldığını ispatlar.

İnsanlar, bu fal doğru çıkar, bu falcı doğru söyler, fikrinden yola çıkarak daha çok dilinin ibareli, canlı olmasıyla ayrılan falcılara itibar etmişlerdir. Hem klasik edebiyatımız hem de muasır edebiyatımızda bu tür falcı ifadeleri tenkit edilmektedir. Hatta İslamiyet'in kabulünden önce

Tercümesi:
Cılız at
Şişmanladığı yeri
Hatırlayıp koşarak gitmiş
Karşı yerde hırsız onu zorla tutmuş
Binmiş
Yelesine, kuyruk ucuna kadar
Sürtülüp yara olduğundan, durur der
Böyle bilin
Kötüdür o.

(Zayıf at semizlediği yeri hatırlayarak fırlayıp varmış oradaki yerde(bir) hırsız(la) karşılaşıp (onu) tutarak binmiş memelerine (kuyruğuna?) kadar zehirlenerek harekete gayri muktedir kalır. Bunu bil. Fenadır bu.)

Burada ruh hali ritmik cümlelerde öyle bir şekilde verilmiştir ki falcı söylemeden bile dinleyici falın kötü gittiğini tahmin eder.

Tekrarlar sistemini ses seviyesinde oluşturan, şüphesizdir ki metne özel bir güzellik veren tonlamadır. Tonlama sentaktik tekrarların kurulmasında büyük rol oynar ve sesleniş, emir, soru şekillerinde farklılaşarak cümlelerde duruma uygun heyecanı yaratır. Aşağıda "a" sesleri üzerine kurulan estetik tekrarlar, sesleniş cümlesi şeklinde tonlamayı kurmaya yardım eder:

Altun başlıg yılan men
Altun kurugsakımın kılıçın kesipen
Özüm yol intin
Başımın yol ebintin, tir
Ança bilinler:
Yablak ol (Orkun, 1994: 267)

Soru şeklinde kurulan tekrarlar Irk Bitig'de çok azdır. Bu da fal kitabının kendi tabiatıyla izah edilmelidir. Çünkü burada cümle parçaları bütünlükte aranan soruya cevap olduğundan ayrıca soru cümlesine gerek duyulmamıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki, metnin anlamının açıglanmasında ritim ve tonlamaların rolü inkar edilemez.

Eski Türk edebiyatının (ister nesir olsun ister şiir) taşıyıcı vasıtalarından biri de aliterasyonlardır. Başlangıç seslerinin veya ses gruplarının sistem dahilinde birbirini izlemesi, özellikle de ünsüz seslerin ahengi aliterasyonun esasını teşkil eder.

Aliterasyonlar. Irk Bitig'de hem sözlerin önünde hem de sözlerin sonunda ve bazen de ortasında rastlanan aliterasyonlar çoğunluk teşkil etmektedir. Özellikle k/g, t/d, b/p seslerinden şekillenen aliterasyonlu şiir (buna ritimli nesir de demek mümkündür) Irk Bitig'in dilinde zengindir. Bir örnek verelim:

Üze tuman turdı
Asra toz turdı
Kuş oglı uça aztı
Kıyik oglı yüğürü aztı
Kişi oğlu yorıyu aztı
Yana Tenri kutınta
Üçünç yolda kop esen tükel körüşmiş
Kop eğirer, sebinür, tir
Ança bilinler:
Edğü ol. (Orkun, 1994: 268)

Tercümesi:
Yukarıda duman durdu
Aşağıda toz durdu
Kuş yavrusu uçarak azdı,
Geyik yavrusu kaçarak azdı,
İnsanoğlu yürüyerek azdı
Yine Tanrı nazarında
Üçüncü yılda her şey selamet, bütün görünmüş
Hepsi mutlu olur, sevinir –der.
Böyle bilin:
İyidir o.

(Üstte duman (sis) durdu; aşağıda toz durdu. Kuş oğlu (yavru kuş) uçarak yolunu kaybetti. Yavru geyik koşarak yolunu kaybetti. İnsan oğlu

yürüyerek yolunu kaybetti. Yine tanrı nezdinde üçüncü yılda hep sağ (salim) tamamen biraraya gelmişler hep memnun olur sevinirler. Bunu biliniz. İyidir bu.)

Irk Bitig'in aliterasyonlu paralelizmlerle zengin bir dilde yazıldığına, dilinde şiirselliğin güçlü olduğuna İ. Stebleva'dan sonra A. Bombaci de dikkat etmiştir. Irk Bitig'de aliterasyonlu şiir sonu asonans kafiye ile biten

Men aşig yasemensiz
Bağların yasemensiz
Men öldüm güle hesret
Gülşensiz, yasemensiz
Yol ağlayan dost küyinde
Getmeyin yase mensiz. (Bayatılar, 1977: 13)

Görüldüğü gibi bu şiirde hem kafiye hem de hece ölçüsü tam olarak biçimlenmemiştir. 18. asrın diğer bir el yazmasında korunan mani türü, aslında Irk Bitig'te rastladığımız dörtlüklere çok benzemektedir.

Aşigi bugün salanı
Zülfünü düğün salanı
Ah çekib gan ağlasın
Zeni bugüne salanı (Bayatılar, 1977: 15)

Birinci, ikinci ve dördüncü mısralar sekiz heceli olup 5+3 şeklinde kurulmuştur. Üçüncü mısra yedi heceli olup 3+4 ölçüsüne sahiptir. Irk Bitig"te gördüğümüz 5+3, veya 4+3 ölçüleri ve şiirin ölçü sayısının sabitleşmeye doğru gitmesi bu şiirin Irk Bitig'deki bazı parçalara çok yakın olduğunu ispatlar.

Boz bulıt yorıdı
Budın üze yagdı
Kara bulıt yorıdı

Irk Bitig metnindeki bazı parçalar "Kitab-ı Dede Korkut "destanlarının dilindeki aliterasyonlu şiirlere çok yakındır. Bunu yapılan mukayeseler de göstermektedir. Öyle ki, 11. asırda şekillendiği sanılan Dede Korkut destanlarının dilinin ve üslûbunun Irk Bitig'in dil ve üslûbuna yakın olması şaşkınlık doğurmamalıdır. Özellikle, Irk Bitig metninde ayrı ayrı paralelizm türleri araştırıldığı zaman bunun şahidi olacağız. Bununla beraber Dede Korkut'un dilinde secili nesir Irk Bitig'in dilindeki aliterasyonlu nesre tam olarak benzemektedir. Bu da her iki abidenin aynı estetik yapı çerçevesinde

eski Türk ve özellikle Uygur şiiri için karakteristik olan aliterasyon sisteminin Irk Bitig'de de görüldüğünü kaydeder ve bu durumda başlangıç sözlerinin a-b, a-a-a-b, veya a-b-b-b-b-c-a-a şeklinde kurulduğunu eserden verilen örneklerle ispat eder:

Boz bulıt yorıdı
Budun üze yagdı
Kara bulıt yorıdı
Kamıg üze yagdı. (Orkun, 1994: 278-279)

Dünyanın en büyük destanlarından en az üç-beş kat büyük olan "Manas" destanının da şiirle söylenilmiş olması tesadüfi değildir. Bir malumata göre 19. asırda bile Türkiye'de kadınlar mani ile fala bakarlardı. (Smirnov, 1891:440) Bunun izleri bayramlarda okunan özel falnamelerde kendini gösterir. Bu fala bakma sürecinde de şiirle söylenilen metinlerden sonra sandığa konulmuş eşya çıkarılır ve yorum yapılır. Tabii ki şiirler söylemek ve şiirle fala bakmak geleneğinin kökü şamanlara kadar ulaşır. S.Malov Irk Bitig'in bu özelliğini dikkate alarak onu şaman dünya görüşünün mahsulü olarak kabul eder. (Malov, 1951:13) Metnin estetik yapısına, mazmununa, ayrıca her faslın başında verilen daireciklere değinmeyen V.Thomsen Irk Bitig adlı eserde maniheist dünya görüşünün olduğunu bildirir. Bu eserin mani dinin tesiriyle oluştuğunu kaydeder. (Thomsen, 1912:183) Aynı fikre A.von Gabain de katılır. (Bang, Gabain, 1929:201) O da bu abideyi mani metni gibi kabul ederdi. Bu yanlış fikre sebep Irk Bitiğin Uygurların mani dininde olduğu vakit meydana çıkmasıdır. Türkologların çoğu bu devirlerde yazılmış eserleri karakterlerinden, mazmunlarından bağımsız olarak mani edebiyatı kabul ederler. Aynı şekilde Uygurların Buda dinini kabul ettikleri devirde yazılmış eserleri de Burhani edebiyatı olarak sayarlar. Bu edebiyatlara halk şiirlerini, bilmeceleri, atasözlerini, fal kitaplarını da dahil ederler.

Bedi tamlamalar veya bediî tayinler. Irk Bitig'in estetik bütünlüğü içinde bedii tayinler veya bedii benzetmeler de özel bir yer tutar. Bedii tamlamalar bilindiği gibi sentaktik karakter taşır ve onu oluşturan halkın hayat tarzını, düşüncesini, hayat felsefesini, inanç yapısını, adet ve geleneklerini ifade eder. Irk Bitig'in dilinde hem leksik-semantik hem de

Yaya olarak dağıma çıkıp
Yaylanıp dururum
Şenim –der
Onu bilin
İyidir o.

(? geyiğim. Yaylak dağıma tırmanarak yaz geçirir dururum. Şenim bunu biliniz. İyidir bu.)

Yahut semiz at, yiğit er v.s. gibi bedii tamlamalar sözlü benzetmelere örnek olabilir.

b- Irk Bitig'in dilinde çift kullanılan bedii tamlamalar da vardır ki, bu da kuvvetlendirme fonksiyonunu yerine getirir.

Talım kara kuş men
Yaşıl kaya yaylagım
Kızıl kaya kışlagım
Ol tagda turupan menileyür men
Ança bilinler. (Orkun, 1994: 278)

Tercümesi:
Yırtıcı kara kuşum
Yeşil kaya yaylağım
Kızıl kaya kışlağım
O dağda durup zevk alırım
Böyle bilin.

(? ben tavşancıl kuşuyum. Yeşil kaya yaylağım, kızıl kaya kışlağım bu dağda durarak zevklenirim. Bunu biliniz.)

Burada daimi kullanılan iki unsurlu, daha doğrusu hem şekil hem de anlam bakımından ayniyet oluşturan benzetmeler de vardır.

Bunlar da çift bedii tamlamalar gibi manayı kuvvetlendirmeye hizmet eder.

c- Muhtelif sözlerin önünde kullanılan aynı kelimeden türemiş bedii tamlamalar... Bu benzetmeler bazen ayrı ayrı manalar da ifade edebilirler.

Altun örgin (kızıl taht)
Altun kanat (kırmızı kanat)
Altun başlıg (kızıl başlı)
Altun koruğsak (kızıl kursak)

ç- Aynı sözün karşısında kullanılan benzetmeler... Bunların başlıca fonksiyonu çeşitli anlamlar oluşturmak ve sözün değişik meramlarda kullanılmasının derecesini göstermektir.

Sarıg atlıg sabçı
Yazıg atlıg yalabaç
Edğü söz sab elti kelir tir
Ança bilin:
Ayıg edğü ol. (Orkun, 1994: 267)

Tercümesi:
Sarı atlı savaşçı
Yağız atlı elçi
İyi söz, haber getirerek gelir-der
Böyle bilin
Çok iyidir o.
(Sarı atlı haberci serbest atlı sefir iyi söz haber getirerek gelir.Bunu bil.
Yahut;

Turuk at (zayıf at)
Özlüg at (binek at)

d- Üç ve daha fazla kelimeden ibaret olan bedii tamlamalar... Bunlar da manayı kuvvetlendirir.

Ala atlıg yol tenri men
Yarın-kiçe eşür men
Utru eki aylıg kişi oglın sokuşmış
Kişi korkmış
Korkma timiş
Kut birğey men, -timiş
Ança bilin;
Edğü ol. (Orkun, 1994: 265)

Tercümesi:
Ala atlı yol tanrısıyım
Gündüz-gece gezerim
Karşıda iki aylık insanoğlu ile karşılaştım
İnsan korkmuş
Korkma demiş
Baht veririm –demiş
Böyle bilin.
İyidir.

eserde eski Türklerin dünya görüşünden gelen şiir anlayışını görürüz. Üslubi paralelizmlerin çoğu artık hikmetli ifadeler gibi kalıplaşmaktadır.

Yılka teğmişiğ yıdıtmayın
Ayka teğmişiğ artatmayın
Edğüsi bolzun tir
Ança bilinler;
Edğü ol. (Orkun, 1994: 281)

Tercümesi:
Yılına ulaşmışı yürütmeyin
Ayına ulaşmışı mahvetmeyin
İyi olsun der
Bunu bilin;
Bu iyidir.

(Yaşına (senesine) erişenin çürümesine, ayına erişenin harab olmasına müsaade etmem. İyi olsun. Bunu biliniz iyidir bu.)

Dil paralelizminde hitaplar da mühim yer tutar. Bu durumda evrensel dil unsurları için karakteristik olan elementlerden istifade edilir. Paralelizm sıralama, bazen de övme karakteri taşıdığından hitaplar ayrıca mazmun kazanır. Irk Bitig kitabında bu tip hitaplar, hem insanlara hem de hayvanlara yapılır.

Irk Bitig eserinde karışık cümlelere fazla rastlanmasa da cümlede iç paralelizm yeteri kadar kullanılmıştır. Tabii ki Irk Bitig metninde bazen cümlenin sınırlarını doğrudan doğruya muayyenleştirmek mümkün olmasa da paralelizmin bu tipi açık şekilde görülür. Mesela; 18. fasılda metnin iç paralelizmi açık şekilde görülür:

Kerekü içi ne teğ ol
Tüğünüki ne teğ ol
Közünükki ne teg körüklüğ ol
Eğni ne teğ edğü ol
Bagışı ne teğ?
Bar ol, tir
Ança bilinler:
Ayıg edğü ol. (Orkun, 1994: 269)

Tercümesi:
Çadırın içi nasıldır?

Tütsü yeri (bacası) nasıldır?
Pencereleri nasıl görünüşlüdür?
Damı ne kadar güzeldir?
Bağları nasıldır
Vardır der.
Böyle bilin.
Çok iyi o.

(Çadırın içi nasıldır?Onun duman deliği nasıldır? Pencereleri nasıldır? Manzarası damı nasıldır? İyidir. İpleri nasıldır? Vardır. bunu biliniz fena iyidir bu.)

Söz sonuna gelen tekrarlar üzerine kurulan bu paralelizm ayrıca üslûba ayrı bir güzellik verir. Bu durum Irk Bitig metninin yüksek seviyede güzelleştiğini, dilin artık estetikleştiğini, falnameleri oluşturan sanatkarların edebi dilin ve sanatın bütün türlerinden maharetle istifade ettiklerini ispatlar.

Cümle veya metin iç paralelizmin bazı türlerinde fikir, sondaki söz birleşmesinin veya cümlenin üzerinde kurulduğundan bediilik özelliği benzetmeler, karşılaştırmalar, tekrarlar üzerine kurulur.

Uzun tonlug küzünüsin
Kölke ıçgınmış,
Yarın yanrayur
Kiçe kenrenür, tir
Ançа bilinler:
Munlug ol
Ayığ yablak ol. (Orkun, 1994: 270-271)

Tercümesi:
Uzun giyisili rahip aynasını

hizmet eder. Soru-cevap şeklinde olan paralelizmlerde de fikir çoğu zaman sonuncu cümlenin veya sözün üzerine kurulur.

Irk Bitig konu bütünlüğüne sahip metin olmadığından, orada hadiselerin inkişafını izlemek bakımından kıymetli olabilecek paralelizmler

hazırlık merhalesi rolünü oynar. Diğer taraftan tam olmayan paralelizm genellikle tam paralelizmin bir varyantı nispetindedir.

Irk Bitig'in dilinde ortak bir söz veya söz birleşmesi üzerine kurulan paralelizmler de vardır. Ortak söz veya söz birleşmesi üzerine kurulan bu tip paralelizmlerde ortak parçalar öne ortaya veya sona gelebilir. Irk Bitig metni hacimce küçük olduğundan onda sıralanan paralelizmlerin hepsini müşahade edemeyiz. Aynı şekilde folklor estetiği için makbul sayılan diğer elementler de bu eserin hacmi dışındadır. Mesela cümlenin sonunda kullanılan ortak sözlü paralelizm şöyledir:

Uzun tonlug idişin
Ayakın kodupan barmış
Yana edğüti sakınmış
İdişimte, ayakımta öni kannça barır men, tir
Yana kelmiş
İdişin ayakın esen tüükel bulmış
Öğirer sebinür tir
Ançа bilinler:
Edğü ol. (Orkun, 1994: 275-276)

Tercümesi:
Uzun giyisili, kasesini
Kadehini koyup gitmiş
Yine iyice düşünmüş
Kasemden, kadehimden ayrı niçin giderim –der
Yine gelmiş
Kasesini, kadehini sağ salamet bulmuş
Rahatlar sevinir –der
Böyle bilin
İyidir.

(Rahip kasesini kadehini bırakarak varmış yene iyice düşünmüş kasemden kadehinden ayrı nereye giderim der. Yene gelmiş kasesini kadehini sağ salim bulmş memnun sevinir. Bunu biliniz iyidir bu.)S

Cümlenin önüne gelen söze mukabil paralelizmlere misal olarak aşağıdaki faslı göstermek mümkündür.

Titir bugra men
Örün köpükümin saçar men
Üze tenrike tegir
Asra yirke teğir

Asra yirke kirür tir
Udıgmag odguru, yatıglıg turguru yorıyur men
Andag küçlüğ men
Ançа bilinler:
Edğü ol. (Orkun, 1994: 270)

Tercümesi:
Titir buğrayım
Parlak köpük saçarım
Üstte göklere değer
Aşağıda yerlere girer –der
Uyuyanları uyandırarak, yatanları kaldırarak kaçarım
O kadar güçlüyüm
Böyle bilin;
İyidir.

(Dişi erkek deveyim. Beyaz köpüğümü saçarım.üstte göğe değer, aşağıda yere girer. Uyuyanları uyandırarak yatanları kaldırarak yürürüm. O kadar güçlüyüm. Bunu biliniz iyidir bu.)

Bu örnekte "titir buğra men" birleştiricisi, yani ortak cümle olup paralelizmi şekillendirme fonksiyonunu yerine getirir.

Irk Bitig'in dilindeki paralelizmler düz paralelizmlerdir. Ancak eski

1- Başlangıç formelleri
2- Geçiş formelleri
3- Sonuç formelleri

Irk Bitig metninde sınırlanan bu formellerin her birine örnek

Evine doğru gelse
Özü ad kazanmış
Eğlenceli atı dizginden tutulmuş gelir, -der
Onu bilin
Çok iyidir.

(cesur insan oğlu orduya varmış ordu yerinde haberci (onu) dürtmüş der. Memleketine dönünce kendisi meşhur olur sevinerek atı ? gelir bunu biliniz fenedır, iyidir.)

Irk Bitig'in dilinde dialog şeklindeki formellere rastlamadık. Genellikle estetik metnin talepleri bakımından çok zengin materyal veren Irk Bitig 9. asrın edebi dili ve bedii metni hakkında pek çok bilgi verir. Eserin en önemli yönlerinden biri de onun halk konuşma dilinde yazılmasıdır. Buraya kadar verdiğimiz örneklerin büyük bir kısmı 9.-10. asırların canlı konuşma dilinin karakteristik yönlerini kendinde yaşatır. Bu durumda eserin dilinde nesir ve nazım problemi de canlı konuşma dili normları bakımından araştırılmalıdır.

Irk Bitig eserinin estetik yapısını araştıran İ.Stebleva'ya göre bu metnin kurulmasında Orhun abidelerinin büyük rolü olmuştur. Araştırmacıya göre bütün fasılların kompozisyonu aynıdır. Yani her bir fasıl 1./giriş tezinden, 2./mazmunun açılması ve dinleyiciyi iyi ve kötü formeline götüren parçadan, 3./ neticeden ibarettir. (Stebleva, 1970: 151) Irk Bitig'in dilinde hem nesir hem de nazım veya nazma benzer parçalar görmek mümkündür. En azından eserin son kısmında verilen tasvir 9. asrın konuşma dili hakkında tutarlı malumat verir.

Antı, amrak oğlanım, ança bilingler;
Bu Irk Bitig edgü ol, ınçın alku kentü
Ülügü erklik ol. Bars yıl ekinti ay biş
Yigirmige taykütan manıstandakı kiçik dintar
Burya-ğuru eşidşiçimiz isik sanun
İteçük üçün bitidim.
(Şimdi sevgili oğullarım, onu bilin:
Bu fal yazısı iyidir. Böylece muhtelif,
Özü bahtının sahibidir. Bars yılı ikinci
Ayın on beşinde Tayküntan Manistandaki
Küçük dindar Burya-ğuru, işitenlerimiz
İsik Sanun İteçük için yazdım.)

İ. Stebleva'ya göre Irk Bitig'in şiir kısmının ses sistemini aliterasyon teşkil eder. Burada şiirin ölçü bütünlüğünü de aliterasyon şekillendirir.

Mesela, metinde dörtlük veya beşlik şiirlerin ölçü bütünlüğü 6-6-6-6 yahut 6-6-7-6 yahut da 4-4-6-7 şeklindedir.

Kerekü içi ne teğ ol
Tüğünüki ne teğ ol
Közünükki ne teg körüklüğ ol
Eğni ne teğ edğü ol
Bagışı ne teğ bar ol, tir
Ança bilinler:
Ayıg edğü ol.

Irk Bitig'in Şiir Yapısı. Bu örnekte görüldüğü gibi bentler 8-7-10-7-7 şeklindedir. Herhalde Irk Bitig metnindeki bentlerde ölçüler Orhun-Yenisey kitabelerinin şiir kuruluşundan daha sabittir. Bunu Kül Tekin abidesinin dilindeki şiir parçaları ile Irk Bitig eserinin şiirlerinin mukayesesi de gösterir. Irk Bitig metninin dilinde tabii ki yalnız şiir değil, birtakım eski edebi eserlerde olduğu gibi şiir-nesir birleşmesi vardır. Her ne kadar İ.Stebleva bu eserin dilinin yalnız şiirlerden şekillendiği fikrinde ısrar etse de tahlil metinde aliterasyonlu nesrin de varlığından haber verir. Bu tip nesir örnekleri yalnızca kitabın sonunda değil ortalarında da vardır.

Uzun tonlug küzünisin kölke ıçğınmış,
Yarın yanrayur, kiçe
Kiçe kenrenür, ttir
Ança bilinler:
Munlug ol.
Ayığ yablak ol. (Orkun, 1994: 270-271)
(Uzun giyisili rahip aynasını göle düşürmüş
Gündüz yana yana ağlar
Gece sıkıla sıkıla ağlar –der
Onu bilin dertlidir
Çok kötüdür.)

Bu örnekte aliterasyon vardır. Ancak misallerdeki hece ölçüsünün şiirleşmeye doğru gittiğinden bahsetmeye gerek yoktur. Bu olsa olsa nesrin daha akıcı örneği olabilir. Tabii ki aliterasyonlu şiire de misaller göstermek de mümkündür. Bu durumda hem cümle öncesindeki sözler (Mesela boz,

Kamıg üze yagdı.
(Boz bulut yürüdü
Halkın üstüne yağdı
Kara bulut yürüdü
Hepsinin üstüne yağdı.)

Faslın sonraki mısralarında 4-4-5 şeklinde ölçüler gelir. Bu dörtlük Irk Bitig'te daha çok şiir gibi şekillenmiştir. Her zaman fasıllardaki mısraları ölçü olarak vermek ve bunları aliterasyonlu şiir kabul etmek pek doğru olmaz. Aliterasyonlu şiir için ölçü şart değildir. Burada seslerin birbirini

Kelse aban tekrenim
Etilgemek türkünüm
Tarılmağay türkünüm
Emdi çerig çergeşür (Kaşgariy, 1961:143)
(Gelişi ile bize yardım etse
Benim ahvalim düzelirdi
Ovalarım boşalıp gitmezdi
Şimdi iki ordu çarpışır.)

Sonuncu mısrada "ç" sesleri de aliterasyon oluşturmuştur. Irk Bitig'te ve "Divan-ı Lügat-it Türk" te rastladığımız dörtlükler sonraki devirde Azerbaycan'da bayatı, Anadolu'da mani şeklinde daha da çok gelişerek ve ses aliterasyonunu koruyarak kafiye sisteminin de oluşmasına sebep oldu. Bu durumda şiirin tarihi inkişaf merhalesini Orhun-Yenisey kitabelerinden başlayarak, günümüze kadar gelen dörtlüklerde, beşliklerde izlemek mümkündür.

Azerbaycan bayatılarında mükemmel kafiye görmek mümkündür; ayrıca yedilikler ölçülere ayrılmıştır. Bu ayrılma, bazı bayatılarda bozulsa da aşık bayatılarında sabit şekildedir.

Goy maral ize gelsin,
Taladan düze gelsin

Tabışğan terisi önüşüpen
Yüğürü barmış andag tir
Ança bilinler:
Yabız ol . (Orkun, 1994: 276)

Tercümesi:
Doğan kuş gökten ada tavşanı diyerek
Hücum etmiş, tırnağı kopmuş
Yine çekilmiş
Doğan kuşun tırnağı aşınıp (?) kalarak varmış
Yukarı kalkmış, tavşanın derisi yırtılıp
Kaçarak gitmiş, böyle der
Böyle bilin
Kötüdür.

Bu uzun fasılda ilk iki mısranın üç parçalı bölümünde aynı sesler aliterasyondadır. Üçüncü ve dördüncü satırlarda yalnız üçüncü bölüm istisna teşkil eder. Görüldüğü gibi artık Irk Bitig metninde sabit şiir ölçüleri, satır içi ölçüler, mısraların aliterasyon prensiplerine göre şekillenmesi başlamıştır. Bundan başka bu fal kitabının dilinde "t" veya "k" seslerinin aynı mısrada art arda gelmesi de ayrıca araştırılmaya değer estetik kurallardan biridir.

ORKUN, H. N., (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara.
RECEBOV, E, Memmedov Y., (1993). *Orhan-Yenisey Abideleri*, Bakü.
ROŞIYANU, N., (1974) *Tradiyonnie Formulu Skazki*, Moskova.
SMIRNOV, V.D., (1891). "Oçerk İstorii Turetskoy Literaturı", *Vseobşaya İstoriya*